

Лілія СНИГИРЬОВА

ФІЛОСОФСЬКІ ПОНЯТТЯ ЖИТТЯ І СМЕРТІ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ІСТОРИЧНИХ ПІСНЯХ

Проаналізовано філософські поняття життя і смерті в українських історичних піснях. Актуалізована увагу на явищах сакральної свідомості, яка відіграє суттєву роль у формуванні світогляду українського народу. Зображені образи мужніх, сильних духом благородних героїв, які заради свободи й незалежності вітчизни йшли на смерть.

Ключові слова: історична пісня, життя, смерть, герой.

© Л. СНИГИРЬОВА, 2015

Немає такої епохи, коли таємниця життя і смерті не бентежила б людей — це вічні теми духовної культури людини. Постійна увага до цих феноменів в історії різних цивілізацій свідчить про фундаментальне значення для людства, що вимагає повернення до їх осмислення в різні епохи. Культура кожного етносу зберігалася, завдяки традиціям, обрядам, ритуалам, усній народній творчості. Про життя і смерть висловлювалися філософи і моралісти, антропологи і природознавці, медики і соціологи, психологи і культурологи, теологи і лінгвісти, діячі мистецтва і літератури. Не оминули цю тему і фольклористи. Бо у цій темі переплелися рудименти язичництва і виявлення християнської ідеології, реальні уявлення і погляди суперечливо поєднувалися з релігійними; гуманні, естетично змальовані традиції поєднувались з архаїчними, в тому числі й патріархальними нормами та стереотипами поведінки. На сьогодні обговорено практично всі можливі варіанти трактування життя і смерті та їх співвідношення. Однак все ще залишаються до кінця непізнаними і загадковими ці феномени.

В українській теоретичній думці розуміння категорій життя і смерті починається з творів Г. Сковороди, праць М. Костомарова, О. Веселовського, П. Чубинського, О. Потебні, цікаві спостереження знайдено в М. Максимовича, І. Срезневського, М. Сумцова, І. Франка та ін.

У сучасній фольклористиці категорії життя і смерті розглядають у своїх роботах В. Гнатюк, Г. Булашев, М. Дмитренко, О. Таланчук, В. Сокіл, О. Потапенко, О. Наумовська, В. Войтович, С. Мишанич, О. Івановська, Н. Веленська, В. Гнатюк, С. Ульяновська, О. Близнюк, І. Несен, В. Скуратівський, М. Чумарина, В. Ятченко, О. Близнюк та інші.

Найбільше уваги цим поняттям приділяли, досліджуючи: міфологію, казки, перекази, прислів'я. Та особливо тема смерті найбільш яскраво відображена у поховальній обрядовості, яка є неодмінною складовою людського бачення світу і відіграє суттєву роль у формуванні світогляду народу. Дослідження смерті допомагає збагнути ставлення людей до життя та основних його цінностей.

В історичних піснях ці феномени обмежувалися фрагментарними спостереженнями (І. Павленко, А. Корнев).

Слова «життя» і «смерть» семантично неелементарні. За ними стоїть багатий і складний зміст. Картина світу складається із різних, інколи суперечних

один до одного фрагментів людського досвіду і його усвідомлення.

Дослідники філософії зазначають, що античні мислителі, зокрема Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон, Епікур, приділяли чимало уваги проблемі смерті, як неминучої події у житті кожної людини. Вважалося, що легка і швидка смерть без страждань є важливою і невід'ємною частиною справді щасливого життя.

Християнське віровчення про безсмертну душу, потойбічне життя, страшний суд вплинуло на сприйняття смерті у середньовіччя. Смерть тоді не сприймалась як щось надзвичайне, вона була буденним явищем, якому відводилось важливе і серйозне місце у житті. До смерті слід було готуватися внутрішньо і зовнішньо. Останнє слово вмираючої людини, її заповіт живим був дуже важливим моментом. Смерть відбувалася публічно. До XVIII ст. було прийнято прощатися з помираючими. Окрім публічності, смерть супроводжувалась ритуальністю, релігійними обрядами. Народження у світі — ось справжня смерть, а смерть — це народження для вищого буття. Тому смерть прекрасна, її естетизували, підносили.

Проблематика концепцій, пов'язаних зі смертю, розглянута Еліаде в роботі «Морфологія смерті» [14, с. 59—80]. У цій невеликій статті Еліаде чітко розмежував розуміння смерті, характерне для західної людини, й розуміння смерті, характерне для людини традиційної культури. У традиційній культурі поширене уявлення про те, що споконвічно людина не була смертна, але потім відбувся якийсь нещасний випадок, який потяг за собою її появу. Усі ці події належать до сакральних часів, а людина своєю смертю повторює споконвічну архетипічну модель. Аналогічним чином може бути розглянутий і біблійний міф про Едем, гріхопадіння й вигнання людей з раю. Цікаво помітити, що історичний лінійний час з'являється у Біблії лише із гріхопадінням, який спричинив смертність людини, але, з іншого боку, що й подарував йому нащадків та історію.

Еліаде відзначає, що для сучасної людини західної культури характерна ідея природності смерті, також вона прагнула розгадати таємницю світобудови, що стоїть за нею. Людина архаїчної культури далека від цього, як далекий її й зв'язок між мораллю й знаходженням загробного життя. Для досягнення душею притулку мертвих і з'єднання з іншими душами людей повинен був за життя пройти ініціацію, а його гріховність не має значення [15, с. 275]. Елі-

аде помітив, що в архаїчній культурі смерть змінює онтологічний статус людини. Відділення душі від тіла приводить до нової форми існування. Із цього моменту людині уготовано духовне існування; вона стає духом, «безсмертною душею» [14, с. 64].

Козацький період став періодом розвитку героїчного епосу — героїчної оповіді про минулі події, пов'язані із захистом рідної землі, родини народним героєм. Період козаччини справедливо вважають «героїчним», «героїчна особа», яка втілює «... не лише уявний ідеал, а й реально досяжний у цьому житті» [4, с. 68], є центральною фігурою українських народних історичних пісень. Образи мужніх, сильних духом благородних героїв, які заради свободи й незалежності вітчизни йшли на смерть, зображуються в історичних піснях. Підноситься на високий п'єдестал лицарство, мужність, сила, відвага і самопожертва, «...люди перетворені у піднесено-величких героїв, які здійснюють героїчні подвиги, вчинки заради національних інтересів свого народу», заради національної ідеї [12, с. 249]. Смерть героя ніколи не буває випадковою, вона є логічним підсумком праведного життя героя, втіленням провідної ідеї твору. «Боротьба українців з ворожими силами не завжди увінчувалася успіхом. Це викликало історично неминучі трагічні наслідки, тому героїчне безпосередньо пов'язується з трагічним. Цим останнім в естетиці прийнято вважати втрату сил у боротьбі, яка має важливе суспільне значення. Глибинний смисл трагічного полягає в ідеї смерті в ім'я життя, загибелі старого в ім'я нового, тому смерть не фатальний кінець усього суцього, а необхідна умова майбутнього оновлення, руху до досягнення прийдешнього ідеалу» [12, с. 252].

Вищою формою трагічного є трагічно-героїчне, пов'язане з національно-визвольною боротьбою. Воно проявляється в тих піснях, у яких ідеться про здобуття українцями своєї незалежності у зіткненні із зовнішніми ворогами. Трагічне виступає тут по різному. Конкретно-реалістична смерть героїв. Герой гине у відкритій боротьбі з ворогом («Не дивуйтеся, добрії люди»); при несприятливих обставинах («Ой умирав козак та козаченько», «Вишневі сади зацвітають»); у нерівному бою («Ой усе лужком та все бережком»); край дунайської води («Ой умирав козак та козаченько»); у неволі («Гей, на біду, на горе», «В Цариграді на риночку») та ін. Такі сюжети відзначаються гостротою конфлікту. Трагічна розв'язка притаманна пісням, де герої мають як реальних історичних прототипів, так

і менш окреслених у конкретно-історичному плані зразків, центральний персонаж яких — типовий козак.

В історичних піснях усвідомлюється не феномен смерті, а смерть людини, яка виконує свій обов'язок, бо смерть за Україну трактується як виправдана умова, домінанта. Смерть на війні — закономірна, однак смерть окремої людини — трагедія. Смерть, подвиг мають позитивну оцінку, бо у них представлений інший аспект усвідомлення смерті на війні — жертвність життям заради інших. «Той, хто здатний піти на смерть, не стане ніколи рабом». І мова не йде про етнічне або політичне рабство, але насамперед про рабство душевне. Якщо ти готовий вмерти, ти не можеш стати рабом страху, слабості, боязкості. Примиривши себе з думкою про смерть, ти досягнеш найбільшої волі, яку можна тільки собі представити на землі [17].

Ставлення до смерті у свідомості українського народу формувалося, з одного боку, під впливом язичництва, а з іншого — християнства. Християнська православна віра, одна з найважливіших маркувань «своїх», на її захист стає все суспільство, вся громада: «Щоб я свою православну віру / Та й під ноги підтоптав //» [6, с. 309]. Віками українська національна свідомість була пов'язана з православ'ям. Звідси і така глибока риса українського характеру, як релігійність. Спираючись на твори видатних попередників, А. Замостьянов пояснює зв'язок героїчного та релігійного тим, що святий подвижник та мученик сприймається і як Христов воїн [16]. Мучеництво ніби змиває усе наносне і відкриває справжню сутність героїзму заради віри та правди: «Хоч-не-хоч, а довелось / Весь вік воювати / І за віру, й за родину, / Й за правду стояти //» [6, с. 251]. Жертвність є невідворотною та необхідною для остаточного досягнення високої мети. Для громади смерть героя від рук ворогів не залишається індивідуальним актом самопожертви, або приношенням вищому світові, а стає знаменом, прикладом боротьби в реальному світі за спільну справу. Якщо ж в даному випадку і залишається тема жертви-«відкупу», то в плані «вітхозавітного» принципу «око за око», пояснюючи і виправдовуючи жорстокість по відношенню до «чужих», до ворогів [7, с. 413].

Усе це відноситься до постатей полковників Кривоноса, Нечая, Морозенка. Історичні відомості про смерть цих видатних ватажків різняться: Максим Кривоніс помирає від ран та хвороби, Данило Нечай гине в нерівному бою, Станіслав Морозенко розстріляний по-

ляками. Однак у пісенній епіці вони всі постають саме мучениками, що загинули за віру і народну правду. Особливо це стосується епічного образу Морозенка. Тортури, яким нібито його піддавали вороги, прямою асоціацією виводять слухачів на порівняння з оповідями про смерть перших християн і самого Христа, як «викупної жертви» за «гріхи людства» [5, с. 200].

Життя має сенс, якщо воно осмислене, розумно організоване. Життя — це процес постійного вибору. У кожний момент людина має вибір: або відступити, або просунутися до цілі. Життя — це одвічна боротьба протилежностей.

Смерть є своєрідним містком, який поєднує людський світ зі світом невідомим, божественним, що втілює цілісність і повноту, своєрідний перехід до істинного буття. «Смерть залишається надалі таємницею, що оточує острів скінченності людини, і то такою недослідженою, такою непроникною, як непроникні є початки особового буття людини як особи і її свободи» [2, с. 104].

Трагічне в історичних піснях проходить випробуванням на різних рівнях усвідомлення — філософського та емоційного.

Структура «втрата близької людини» складається із «ситуації смерті», «звістка про смерть», «реакція близьких». Близькими виступають мати, кохана, дружина. Саме опис втрата сина, коханого дає змогу уявити найбільш сильні емоційні переживання. Смерть як руйнування життя, найбільш трагічне звучання набуває у сфері материнської, жіночої любові. Жіночий початок, який уособлює життя і любов, протиставляється у піснях війни і смерті.

Трагічне почуття матері, дружини, сестри зрозуміле, оскільки гине близька людина, яка є їхньою часткою: «А за сином мати плаче. // Ой цить, мати, та й не тужи, / Не порубаний він дуже: / головонька начетверо, / А серденько нашестеро, / Білі пальці — на кавальці, / Біле тіло — як мак, дрібно. //» [6, с. 114].

Смерть на війні як норма перетворюється у трагедію окремої людини, сім'ї, тому герой характеризується як представник сім'ї: «Ой бийся, коню, вибивайся / Та отцю-ненці уклоняйся, / Це й моїм братцям совітникам, / ще й моїм сестрицям, / Та й моїй жінці-удівоньці, / Та й моїм діткам-сиріточкам. //» [6, с. 111]. Інколи і як представник усієї громади: «Ой по тобі, Морозенку, вся Україна плаче, / А не так-то Україна, як рідна родина, / А не так-то і родина, як гордее військо //» [6, с. 252].

Безумовно, трагічне у певному сенсі насамперед проявляє себе в трагедії, однак навіть антична класика переконує, що трагічне має можливість виходити за межі трагедії і, безперечно, яскраво проявляти себе й в епічній пісні.

Актуальними до наших днів залишаються роздуми Арістотеля щодо динамічності у співвідношенні ідеалу та дійсності, де трагічне виявляє себе як утвердження ідеалу через загибель конкретно вираженого прекрасного [1]. Смерть заради мети викликає ефект очищення стражданням, співчуттям. Наприклад, трагізм Морозенка у пісні виявляється в усвідомленні власної неминучої загибелі, а з таким відчуттям іти на смерть ще важче. Водночас розуміння важливості та істинності поставленої мети додає герою додаткових сил і людина ніби піднімається у своїй значущості над усіма іншими до рівня винятковості, ідеальності, що він загинув за майбутнє, його смерть була не марною, його не забудуть: «І поки над білим світом / Світить сонце буде, - / Твої думи, твої пісні / Не забудуть люди. /» [6, с. 250].

«...Сутність трагічного <...> є протиріччям між значеннєвими суспільними або особистими інтересами та прагненнями, що послідовно відстоюють герої художніх творів, і практичною неможливістю їх здійснення у боротьбі з ворожими силами <...>, що призводить до складних внутрішніх переживань, мученицьких страждань або загибелі цих героїв» [8, с. 64].

Трагізм козака напередодні смерті показаний у пісні «Там на полі два явори», пісня побудована як монолог-заповіт. Як кожна жива людина, він усвідомлює свою смерть, але не боїться її. Пісня майстерно передає сутність трагедії героя в його монологі: «Як ти мене, стара мати, / Маєш пізнавати, / Лежу рочок я в шпиталі, / Гадаю вмирати. // Та й маю я, стара мати, / коня вороного, / Та й маю я, стара мати, / Шабельку до того. // Та най мене не ховають / Ні попи, ні дяки, / Та най мене поховають / Цисарські вояки. // Бо ті попи а ті дяки / То за гроші б'ються, — / Мої вірні товариші / горілки нап'ються. // Хочу я ся поховати / Близько домовини, / Куди їде стара мати / Та й за сином гине //» [11, с. 108].

Нерозривними у історичних піснях є дві категорії — доля і смерть. Доля втілює повноту буття, усе звичаєве та необхідне людському існуванню, потенційні можливості життя. Суб'єктивність людини усвідомлюється через поняття долі, яка розкриває цілі-

ність людини. Доля стає обрієм людського буття як можлива повнота взаємопроникнення загальнолюдських та індивідуальних рис. Категорія долі, яка є для людини недосяжним ідеалом, відділена від будь-якої екзистенціальної реальності суб'єкта. Все життя наче недооформлений матеріал, і тому людина завжди перебуває у пошуку ідеальної форми [3, с. 73].

Протиборство Добра і Зла, Долі і Смерті ми можемо бачити у пісні «В Цариграді на риночку»: «Визьить Байду та зв'яжіть, / Та й до хвоста коня Байду прив'яжіть / І у чистім полі пустіть. // Хай знає Байда свою долю, / Нехай його кості рознесе по полю» // [6, с. 122].

Основні мотиви деяких історичних пісень вибір шляху, прощання з родиною, самотня смерть. В основі сюжету акцентовано драматизм, індивідуальні риси поступово стираються, «все більше уподібнюються та зводяться до сюжетної схеми пісень-узагальнень про героїчну смерть» [10, с. 35—36]. Сюжети про смерть козака в степу, поширені по всій Україні («Бідна наша, бідна наша головонька», «Ой чужино, чужино», «Ой три літа й три неділі», «Ой умирав козак та козаченько», «Ой на горі огонь горить» та ін.) 1907 р. І. Франко про пісню «Ой на горі огонь горить» писав: «Високопоетичний образ козака, що поранений умирає в степу, прощається зі своїм самотнім товаришем-конем і висилає його до своєї матері з «новиною» про його смерть, належить до найпопулярніших витворів нашої народної творчості. Можна сказати: нема села, де б не знали сеї пісні...» [13, с. 138]. Мишанич С.В. слушно зазначає, що порівняння сучасних записів пісень про смерть козака (солдата) із варіантами, вміщеними у збірниках М. Максимовича, Я. Головацького, П. Чубинського, М. Закревського, Я. Новицького та в численних рукописних збірниках, часовий діапазон яких сягає півтора століття, свідчить про її надзвичайну тривкість і популярність у народному репертуарі на широкому географічному просторі. Поетика твору поза локальними особливостями виявляє з пісенною епікою інших слов'янських народів. Варіанти пісні мають спільну образну систему, символіку: козак, сокіл, ворон, мати, сестра, дружина тощо. Часовий діапазон сягає понад півтора століття, що свідчить про надзвичайну тривкість і популярність сюжету у народному репертуарі на широкому географічному просторі. Поетика твору поза локальними особливостями виявляє спільність з пісенною епікою інших слов'янських народів [9, с. 91].

Таким чином, тема смерті героїв в українських історичних піснях у більшості випадків стає описом саме героїчної смерті. При цьому вона по різному постає в історичних піснях. Народна уява конструює героїчні обставини смерті відомих особистостей навіть у разі їх реальної відсутності, і, таким чином, додає образу героя драматичної завершеності. Часто для цього обирають готові конструкції (локуси), які поєднують у собі елементи християнської і язичницької міфології. Наведений матеріал свідчить, що мотиви, пов'язані зі смертю героїв, входять практично у кожен пісню. Вони посилюють їхню достовірність, але кожній загибелі передують певний подвиг.

Відповідно філософське наповнення трагедії героя передбачає сутність його характеру, збіг життєвих обставин. Завдяки безпосередній деталізації опису смерті героя розгортається площина конфлікту в творі. У історичних піснях трагічне не йде звичайним шляхом зображення окремих епізодів, — уся послідовність подання трагедії стягується в єдиний вузол. Доля і Смерть як філософські категорії у творі нерозривні, тріада «життя — смерть — життя» розкривається як «теза — антитеза — синтез». Через розкриття духовного сенсу смерті здійснюється ствердження сенсу життя.

1. *Аристотель*. Риторика / Аристотель ; пер. с древнегр. О. Цыбенко. — М. : Лабиринт, 2000. — 224 с.
2. *Бальтазар Ганс Урс фон*. Таємниця смерті / Бальтазар Ганс Урс фон // Сопричастия. — 2002. — № 2. — С. 104—108.
3. *Витгенштейн Л.* Философские работы / Л. Витгенштейн ; пер. с нем. М.С. Козловой и Ю.А. Асеева. — Ч. I — М. : Гнозис, 1994. — 612 с.
4. *Горський В.С.* Історія української філософії. Курс лекцій / В.С. Горський. — Київ : Наукова думка, 1997. — 286 с.
5. *Закувала зозуленька*. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / упоряд. Н.С. Шумада. — Київ : Веселка, 1989. — 606 с.
6. *Історичні пісні : збірник* / упоряд. І. Березовський [та ін.] ; нотний матеріал упоряд. А. Гуменюк. — Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. — 1067 с.
7. *Корнев А.* Герої та героїка доби Хмельницького у пісенному фольклорі. Художня культура. Актуальні проблеми / А. Корнев // Наук. вісник Ін-ту проблем сучасн. мист-ва НАМ України / редкол. В. Сидоренко (голова), О. Федорук (гол. ред.), І. Безгін та ін. — Київ : ХІМДЖЕСТ, 2010. — Вип. 7. — 680 с. : іл.
8. *Лазарева Т.* Трагическое в литературе / Т. Лазарева. — Москва : Изд-во Московского университета, 1983. — 120 с.
9. *Мишанич С.В.* Пісенна культура радянського села / С.В. Мишанич. — Київ : Наукова думка, 1977. — 208 с.

10. *Павленко І.* Історичні пісні Запоріжжя: регіональні особливості та шляхи розвитку / Ірина Павленко. — Запоріжжя : Тандем-У, 2003. — 208 с.
11. *Потебня А.А.* Слово и миф / А.А. Потебня ; сост. А.Л. Топоркова ; отв. ред. А.К. Байдурина. — Москва : Правда, 1989. — 624 с.
12. *Сокіл В.* Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти / В. Сокіл. — Львів : НАН України, Ін-т народознавства, 2003. — 320 с.
13. *Франко Іван.* Студії над українськими народними піснями / Франко Іван // Іван Франко. Зібрання творів : в 50-ти т. — Т. 42. Фольклористичні праці. — Київ : Наукова думка. — 1984.
14. *Элиаде Мирча.* Оккультизм, колдовство и моды в культуре / Мирча Элиаде ; пер. с англ. — Київ : Софія ; М. : Гелиос, 2002. — 224 с.
15. *Элиаде М.* Религии Австралии / Мирча Элиаде ; пер. с англ. Л.А. Степанянц. — СПб. : Университетская книга, 1998. — 319 с.
16. *Замостьянов А.А.* Герой русской поэзии XVIII века: истоки образа / А.А. Замостьянов. — Москва, 2003. — Режим доступа: <http://anguium.narod.ru/stat.html>. — Загл. с экрана. Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat <http://www.dissertat.com/content/traditsii-russkoi-literaturnoi-batalistiki-v-romane-ma-sholokhova-tikhii-don#ixzz2tn8ujUoo>.
17. *Элиаде Мирча.* Воля й смерть. Режим доступа : <http://politosophia.org/page/svoboda-i-smert.html>.

Lilia Snigyrivova

PHILOSOPHICAL CATEGORY OF LIFE AND DEATH IN UKRAINIAN HISTORICAL SONGS

The article explores the philosophical concepts of life and death in the Ukrainian historical songs. Attention to the sacred phenomena of consciousness, which play an essential role in the formation of Ukrainian people, is concentrated. The images of courageous noble heroes with strong spirit, which went to death for the freedom and independence of fatherland, are depicted.

Keywords: historical song, life, death, character.

Лілія Снигыр'єва

ФИЛОСОФСКИЕ ПОНЯТИЯ ЖИЗНИ И СМЕРТИ В УКРАИНСКИХ НАРОДНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ПЕСНЯХ

Проанализированы философские понятия жизни и смерти в украинских исторических песнях. Актуализировано внимание на явлениях сакрального сознания, которое играет существенную роль в формировании мировоззрения украинского народа. Изображены образы мужественных, сильных духом благородных героев, которые ради свободы и независимости отчизны шли на смерть.

Ключевые слова: историческая песня, жизнь, смерть, герой.